

ગાંધીયુગના ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ

By

Ashiyabanu Abdulkaiyum Shaikh

Ph.D. Scholar (Sanskrit)

Shri Govind Guru University, Godhra

પ્રસ્તાવના

ગાંધીજી ભલે કાયદાનું ભણ્યા પણ એમણે જીવન અને જીવનમૂલ્યો વિશે સરળ, સહજ ને રસાળ શૈલીમાં લખ્યું. જીવનનું કોઈ પણ ક્ષેત્ર એવું નહીં મળે કે જેની ઉપર મહાત્મા ગાંધીનો પ્રભાવ નહીં પડ્યો હોય! એમનું જીવન, એમનાં નિત્ય જીવનનાં વ્રતો, એમની સાદગી, એમના વિચારો અને આચારોમાં રહેલી દૃઢતા, માનવમૂલ્યો માટેની એમની ખેવના, દેશપ્રેમ અને પીડિતો માટેની ઊંડી સંવેદનાઓ: આ બધું જ એમના સાહિત્યમાં સુપેરે વણાઈ ગયેલું છે. ગાંધી તો અમારા ગુજરાતના છે. છેક 1930માં દાંડીક્ષય માટે નીકળ્યા ને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ‘કાગડા-ફૂતરાના મોતે મરીશ પણ આઝાદી નહીં મળે ત્યાં સુધી સાબરમતી આશ્રમમાં પાછો પગ નહીં મૂકું.’ ત્યાં સુધી ગુજરાત જ ગાંધીની કર્મભૂમિ રહ્યું. એમનું સાહિત્ય માતૃભાષામાં રહ્યું. માતૃભાષા અને માતૃભૂમિ એમને આજીવન પ્રાણપ્રધાન રહ્યાં હતાં. ગાંધીજી સાહિત્યકાર ગણાય? એવો પ્રશ્ન ઘણાંને થયો હતો ને આજેય થતો હશે તો સીધો જવાબ છે- હા. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ભલે કાયદાનું ભણ્યા પણ એમનું લેખન કાયદા-કાનૂન વિશેનું નથી. એમણે તો જીવન અને જીવનમૂલ્યો વિશે લખ્યું. સરળ, સહજ ને રસાળ શૈલીમાં લખ્યું. સાદગી અને વાસ્તવવર્ણન એના ગુણ વિશેષ છે.

ગાંધીજી ‘સર્જક’ નથી પણ ‘લેખક’ છે. □ આત્મકથા-સત્યના પ્રયોગો, હિન્દ સ્વરાજ, મંગલ પ્રભાત, નિબંધાત્મક લખાણો, ચરિત્રચિત્રણ □, મહાદેવ દેસાઈની ડાયરીમાં સચવાયેલાં એમનાં વ્યાખ્યાનો , ગાંધીજીને લેખક ઠરાવતાં મહત્ત્વનાં લેખનો છે. ગાંધીજી કવિ-વાર્તાકાર નથી. ચરિત્રકાર અને નિબંધકાર છે, અનુવાદક છે, સારા આસ્વાદક છે. સાહિત્યના વાચક ખરા પણ પાછલી જિંદગીમાં એવો સમય નથી મળ્યો, પરંતુ એમની ‘આત્મકથા’ ભારતની મુખ્ય ભાષાઓમાં તથા વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદરૂપે પહોંચી ગઈ હતી. દુનિયાનાં ‘બેસ્ટ સેલર્સ’ પુસ્તકોમાં એનું સ્થાન હંમેશાં રહ્યું છે. પ્લેટોની જેમ ગાંધીજી પણ સાહિત્યને ઉપયોગિતાના દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે. સાહિત્ય અલંકૃત ભાષામાં અને કલાના દૃષ્ટિકોણથી લખાય એ વાત ગાંધીજીને જયતી નથી. એ તો કહે છે કે ખેતરમાં કોસ હાંકતો કોસિયો, સમજી શકે એવી ભાષામાં સાહિત્ય હોવું જોઈએ. એમાં જીવનમૂલ્યો, ચારિત્ર્યઘડતરની વાતો હોવી જોઈએ. ઘણાંને એ ખબર નહીં હોય કે (1918)માં ગાંધીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદની ચૂંટણી, રમણભાઈ નીલકંઠ સામે હારી ગયા હતા. હજી એ દેશમાં નવા-નવા હતા. જોકે, 1936માં પરિષદ પ્રમુખપદે એમની વરણી થઈ હતી, ને બારમા અધિવેશનમાં અમદાવાદ ખાતે, કવિવર ટાગોરની હાજરીમાં ગાંધીએ ઉપરોક્ત વિચારો પ્રમુખપદેથી કહ્યા

હતા. ગાંધીજી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વાંચે છે ને થોડા સારા શબ્દો પણ કહે છે. ક.મા. મુનશીની નવલો માટે ગાંધીજીને ઉમળકો નથી. એમને તો તોલસ્તોયની ‘ધ કિંગડમ ઓફ ગોડ ઈઝ વિધિન યુ’ જોઈએ છે. ‘વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે’. કેવો સરસ અનુવાદ છે. રસ્કિનનું ‘અનદ્ ધીસ લાસ્ટ’ એમનું પ્રિય પુસ્તક છે. ‘સર્વોદય’ નામે એનો અનુવાદ એ કરે છે. ક્યારેક મણિલાલ નભુભાઈની ‘અમર આશા’ ગઝલ વિશે ખુશ થઈને લખે છે ખરા, પણ એમને તો ‘વોર એન્ડ પીસ’ જેવી મહાન કથા ખપે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો ઊંડો અને વ્યાપક પ્રભાવ પડ્યો હતો. ગાંધીના વિચારપત્રો-હરિજનબંધુ-યંગ ઈન્ડિયા વગેરે દ્વારા ગાંધીવિચાર ઘેર-ઘેર પહોંચેલા. આત્મકથા-સત્યના પ્રયોગો-1926માં પ્રગટ થઈ એ જ વર્ષે ધૂમકેતુ ‘તણખા’ મંડળ-1ની વાર્તાઓમાં ગામડું લઈ આવેલા. ગાંધીવિચારનો પ્રભાવ એવો રહ્યો કે 1925થી 1940ના સમયગાળાને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ‘ગાંધીયુગ’ને નામે ઓળખાવવામાં આવ્યો.

ગાંધીયુગના ગુજરાતી સાહિત્ય પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ

"જમાનાનાં બળો અને સાહિત્યની પાર જઈને સમગ્ર દેશના જીવન અને સાહિત્યમાં નવો યુગ પ્રવર્તાવે એવી વિભૂતિ વિરલ જ હોય. ગાંધીજી એવી વિરલ વિભૂતિ હતા. તેમનામાં કદી કોઈ પ્રકારની સાહિત્યિક મહાત્વાકાંક્ષા જાગી નહોતી. છતાં ગુજરાતી સાહિત્યના પટ પર એક જ એવા લેખક થઈ ગયા, જેમણે દેશભરના સાહિત્ય અને જીવન પર યુગ સ્વામી તરીકે અસર પાડી છે." ગાંધીજીના વિરાટ વ્યક્તિત્વને મનોવિજ્ઞાનીઓ અને સમાજશાસ્ત્રીઓએ કરિશ્માકી નેતાના વ્યક્તિત્વ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. મનોવિજ્ઞાન કે સમાજશાસ્ત્ર નેતાઓના જે લક્ષણો ગણાવે છે, તેનાથી તદ્દન વિપરીત વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીને નેતાઓના વિશિષ્ટ પ્રકારમાં સ્થાન આપે છે. સામાન્ય રીતે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઊંચા-કદાવર બાંધાના, મજબૂત-કસાયેલા શરીરવાળા કે પડછંદ અવાજવાળા, ઉગ્ર સ્વભાવના નેતાઓ જોવા મળતા હોય છે. કુટિલ નીતિઓના અને કુનીતિઓમાં રાચનારા નીતિભ્રષ્ટ રાજનેતાઓ પણ અનેક જોવા મળે છે. પોતાની જોહકમી ચલાવનારા સરમુખત્યારો પણ નેતાઓના આપખુદ પ્રકારમાં જ આવી જાય છે. ગાંધીજી આ બધા લક્ષણોથી વિશેષ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. સુકલકડી-મજબૂત બાંધાના, સ્પષ્ટ વક્તા, સત્યના આગ્રહી, અહિંસાનો જ ધર્મ રૂપે અંગિકાર કરનારા, હુકમમાં નહીં પરંતુ સેવામાં માનનારા, પરોપકારી વૈષ્ણવજનના ગુણો ધરાવતા મહાનુભાવ એટલે મહાત્મા ગાંધી.

"દેશસેવક, મહાત્મા અને મુત્સદ્દી હોવા ઉપરાંત ગાંધીજી એક અનન્ય સમાજ સુધારક હતા. પતિત સ્ત્રીઓ અને અંત્યજોના ઉદ્ધાર માટે એમણે સતત ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા છે. જ્ઞાતિના બંધનો, ખોટા ખર્ચાળ રિવાજો, બાળલગ્ન, વિધવા વિવાહ પ્રતિબંધ, એ સર્વ સામે એમણે સતત વિરોધ જાહેર કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ એ સામાજિક દોષોના નિવારણ અર્થે શક્ય તેટલા પ્રયત્નો એમણે કર્યા છે. કર્તવ્યનિષ્ઠા, સત્યશીલતા અને આચાર-વિચારની એકતાને લીધે સારાય જગતમાં એ મહાત્મા તરીકે પૂજાય છે."

દેશના શ્રેષ્ઠ નેતાઓમાં કે વિશ્વના શ્રેષ્ઠ નેતાઓમાં ગાંધીજીનું એક ચોક્કસ સ્થાન છે. તેમના અનોખા વિરલ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ કુટુંબના પિતાની માફક સમગ્ર રાષ્ટ્ર પર પ્રવર્તતો હતો. સમગ્ર રાષ્ટ્ર તેમને માત્ર એક રાજનેતા કે રાષ્ટ્રનેતા તરીકે જ નહીં રાષ્ટ્ર ઉદ્ધારક તરીકે સ્વીકારતું હતું.

ગાંધીજી વિરલ અને વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ હતા. એ એક સમર્થ યુગ પુરુષ હતા. તેમના વ્યક્તિત્વ અને વિચારોનો સઘન અને ઊંડો પ્રભાવ માત્ર ગુજરાત કે સમગ્ર દેશ પર જ નહીં. આખા વિશ્વ પર પડ્યો હતો. જીવનના હર કોઈ ક્ષેત્રમાં એમનો એ પ્રભાવ જ વર્તાતો હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય પણ તેમના જબરદસ્ત પ્રભાવથી મૂકત રહી શક્યું નથી. ગાંધીજીના વિરાટ વ્યક્તિત્વ, ઉચ્ચ વિચારો અને અસંભવ લાગતા માનવહિતના કાર્યોને સંભવ કરનાર દૃઢ સંકલ્પોનો પ્રભાવ આપણા સાહિત્ય પર પડ્યો છે. અર્થાત ગાંધીજીનો પ્રભાવ જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોની સમાંતરે સાહિત્ય જગત પર પણ પથરાયો.

ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવ વિશે વાત કરતા સુરેશ દલાલના આ શબ્દોનું સ્મરણ અવશ્ય કરવું પડે, "ગાંધીજીને તો આપણે 'દંતકથાઓના રાજમહેલમાં' મોકલી આપ્યા છે. ગાંધીજીના મૃત્યુ પછી જન્મેલા બાળકોએ ગાંધીજીને ન જોયા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ ગાંધી જે યુગમાં જીવ્યા એ યુગના માણસોએ પણ ખરેખર ગાંધીજીને જોયા જાણ્યા છે ખરા?" સુરેશ દલાલના પ્રશ્નનો ઉત્તર છે, હા. ગાંધીજીને એમના સમકાલીનોએ જોયા જાણ્યા હતા. જેમ ઇશ્વરની કલ્પના પ્રત્યેકની મતિ અનુસાર હોય છે તેવી જ કલ્પના પ્રત્યેકે ગાંધીજીની કરેલી. કેટલાકે ગાંધીજીને માત્ર જોયા હતા, કેટલાંકે જોયા નહોતા માત્ર જાણ્યા હતા. કેટલાંકે જોયા હતા અને જાણ્યા પણ હતા. તેથી જ તો તે સર્વેએ ગાંધીજી સેવેલા સ્વપ્નોને સાકાર કરવા કૃતનિશ્ચયી હતા. તેમણે એ સ્વપ્નોને સાકાર કરવા કમબઝ યોજનાઓ ઘડી. તેમના પ્રત્યેક કાર્ય સાથે તેમની ગહન વિચારણા રહેલી જણાય છે. ગાંધીજીના માત્ર શબ્દોની જ નહીં. તેમના કાર્યોની પણ જીવનના તમામ ક્ષેત્રો પર અસર રહેતી. તેઓ જે કહેતા તે જ કરતા તેથી તેમના લખાણોની એક વિશેષ અસર પ્રજાજીવન પર પડતી. ગાંધીજીના લખાણોની, એમની લેખનશૈલીની પ્રચંડ અસર ગાંધીયુગના સાહિત્ય પર પડતી.

ગાંધીયુગના સાહિત્યમાં જોવા મળતા બહુધા લક્ષણો અને સાહિત્યની શૈલી તથા વિષય સામગ્રી પર ગાંધી વિચારોની અસર પડેલી જણાય છે. ગાંધીજીની દૃષ્ટિને અનુસરતી સાહિત્ય સર્જનની પ્રવૃત્તિ ગાંધીવિચારણાનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે. ગાંધીયુગનું બધું સાહિત્ય સામાન્ય જનસમાજ પ્રત્યે અભિમુખ બનેલું છે. પંડિતયુગની શાસ્ત્રીયતા, સંસ્કૃતમયતા, ભારેખમપણ, આ બધું ફગાવીને આપણું ગાંધીયુગનું સાહિત્ય વર્જન ભોગ્ય બનવાનો અભિગમ ધરાવતું અનુભવાય છે, તેની પાછળ ગાંધીજીનો પ્રભાવ રહેલો જણાય છે.

ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ સંપર્કથી, તેમના પરિચયમાં આવેલા અનેક લોકો તેના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થયેલા. જીવનના અનેક ક્ષેત્રના લોકો રોજ બરોજ તેમના દર્શન માટે, તેમને મળવા માટે આતુર રહેતા. ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવેલી કોઈ વ્યક્તિ એવી નહીં હોય જેના પર ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ ન પડતો હોય. ગાંધીજીએ સ્થાપેલી સત્યાગ્રહ આશ્રમ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓમાં

અનેક શિક્ષિત આગેવાનો તેમના સંપર્કમાં આવેલા. ગાંધીજીના વિચારોથી અભિભૂત થયેલા લોકોએ ગાંધી વિચારનો અમલ અને પ્રસાર બંને કર્યા. વિદ્યાપીઠની કામગીરીમાં અનેક સાહિત્ય સર્જકો સામેલ થયેલા. ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ સંપર્ક-સંસર્ગમાં આવેલા સર્જકોએ ગાંધી વિચારણાના પ્રસારરૂપ કૃતિ સર્જનો કર્યા. આવા સાહિત્ય સર્જકોના સમસ્ત વ્યક્તિત્વને અને માનસપિંડને ઘડવામાં ગાંધી પ્રભાવે યાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવી છે. તેના પગલે જ ગાંધીયુગના સાહિત્યકારો સાહિત્ય દૃષ્ટિએ કપરી વાસ્તવિકતાને જોતા, સ્વીકારતા શીખ્યા. કાલ્પનિક, ભાવનાની હવાઈ વાતોને બદલે વાસ્તવદર્શનની જે નક્કરતા પ્રવેશેલી અનભવાય છે તે ગાંધી પ્રભાવનું પરિણામ છે.

ગાંધીજીની સર્વ વિચારણાના કેન્દ્રમાં સામાન્ય મનુષ્ય અને તેની મુશ્કેલીઓ છે. સમાજના અંતિમ સ્તરના માનવી સુધી પહોંચવાની, એના દુઃખ દર્દોને નિવારવાની 'સર્વોદય પ્રધાન' દૃષ્ટિ ગાંધીજીએ અપનાવેલી. સામાન્ય મનુષ્યના જીવનમાંથી ગરીબી, લાચારી, દુઃખો દૂર કરવા તેઓ હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહેતા. એમનો એ મુખ્ય આદર્શ તેમના વિચાર પ્રભાવના કારણે સાહિત્ય જગત સુધી વિસ્તર્યો છે. દરિદ્ર નારાયણોને સાહિત્ય વિષય તરીકે સ્થાન આપવા લાગ્યું. ગાંધીજીના કારણે જ મધ્યમ વર્ગ અને નિમ્નવર્ગના માનવીની સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ. ગાંધીજીની વિચારણાના પ્રભાવે સાહિત્ય સર્જકોની દૃષ્ટિમાં મૂલગામી પરિવર્તન આવ્યું જણાય છે. આપણું સાહિત્ય સમાજના નીચલા, કચડાયેલા, દુભાયેલા વર્ગોના માનવીઓ તરફ અભિમુખ બન્યું. એવા અદના માનવીઓનાં સુખ:દુખોને સાહિત્યમાં વાચા મળવા માંડી, પંડિતયુગથી સુધારાયુગ વચ્ચે સાહિત્ય માટે ઉપેક્ષિત રહેલો ગ્રામ સમાજ અને તેની સમસ્યાઓ ગાંધીયુગમાં પ્રધાન કવન વિષય બને છે. ગાંધીજી માનતા કે ભારતનો સૌથી મોટો વર્ગ ગામડાંઓમાં વસે છે. સાહિત્યમાં જો માત્ર શહેરી ભદ્ર વર્ગને જ સ્થાન મળે તો સમાજ નવનિર્માણની ચેતના ગ્રામ સમાજ સુધી પહોંચી ના શકે. ગાંધીજીએ ગામડાને ભારતનું હૃદય કહ્યું તેની ઉપેક્ષા અયોગ્ય ગણાવી. તેની સાથે-સાથે સાહિત્યમાં પણ ગ્રામ સમાજની ઉપેક્ષા ન થઈ શકે તેવું વલણ પ્રવેશ્યું. એકંદરે ગાંધીજીની પ્રેરણા અને પ્રભાવથી ગાંધીયુગનું સાહિત્ય ગામડાંનાં પછાત અને હલકાં ગણાતાં, દીન-દલિતોના જીવન-પ્રશ્નોને આલેખતુ થયું. ડૉ. રમણ મોદીએ ગાંધીજીના પ્રભાવ અંગે કહ્યું છે કે, "સાહિત્યની રચના કર્યા વગર પણ પોતાનાં અનેક વિધ કાર્યોથી સાહિત્ય પર અસર કરી જનાર મહાન પુરુષો હોય છે. દા.ત. રૂસો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ રણજિતરામ વાવભાઈની આવી જ અસર જાણીતી છે. ગાંધીજીનાં તો વિચાર, વાણી, વર્તન અને સાહિત્ય બધાની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડી છે. " ગાંધીજીએ જેમ સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં પોતાની આગવી સૂઝથી ક્રાંતિકારી વલણ અખત્યાર કર્યું હતું તેમ સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં પણ એમણે અનેકવિધ પરિવર્તન આણ્યું. એમની પાછળ કાર્યનું અમોઘ બળ હતું. તેની એ વિરલ પ્રતિભાનો પ્રભાવ જીવનના અન્ય ક્ષેત્રોની સમાંતરે સાહિત્યમાં પણ પડ્યો.

ગાંધીજીના વ્યાપક પ્રભાવની છાયામાંથી મોટાભાગના સર્જકો થોડા-વધુ અંશે વખતો વખત વિવિધ સ્વરૂપોમાં અભિવ્યક્તિ આપી છે. ગાંધીજીની આત્મકથામાં બાલાસુન્દરમ્' નામના યુવાનનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેના ઉપરથી ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહારે સુન્દરમ્' તખલ્લુસ રાખ્યું. દીન- દલિતો, પીડિતોની વેદનાની અભિવ્યક્તિ તેમણે 'કોચા ભગતની કડવી વાણી સંગ્રહમાં સમાવેલ છે.

જુગતરામ દવેના અંતેવાસી એવા કવિ ચીમનલાલ પ્રાણલાલ ભટ્ટે ૧૯૪૯માં ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગોનું આલેખન કરતો કાવ્યસંગ્રહ ગાંધીકથા ગીતો' આપ્યો છે. રતિલાલ રામશંકર અધ્વર્યુએ ૧૯૬૭માં ગાંધીજીવન' નામની દીર્ઘરચના આપ્યા બાદ જ્યારે ગાંધીજી નાના હતા (૧૯૬૨) ગાંધી: પ્રસંગપુષ્પો' (૧૯૮૩) ગાંધીજીનું સાચું સ્વરૂપ' (૧૯૮૫)માં આપે છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાળમાં પણ ગાંધીપ્રભાવની અસર અનેક રીતે અનુભવાય છે. ગાંધીજીના અંતેવાસી મહાદેવભાઈ દેસાઈના પુત્ર નારાયણ દેસાઈએ 'મારું જીવન એજ મારી વાણી નામે બૃહદ્ ગાંધીચરિત્ર લખ્યું છે. મહાદેવભાઈ દેસાઈનું જીવનચરિત્ર અઝિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ પણ ગાંધીપ્રભાવની અસરનું પરિણામ છે. ગુણવંત શાહે, ગાંધીની ઘડિયાળ, ગાંધીના ચશ્મા: ગાંધીની ચંપલ, ગાંધીની લાકડી એમ ચાર ગ્રંથોમાં ગાંધીજીવન-કાર્યનું સમીક્ષાપૂર્વક અભિવાદન કર્યું છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ મહાત્મા અને ગાંધી જેવા પુસ્તકમાં ઇતિહાસબોધ ઉપસાવવાની સાથે ગાંધીગુણાનુવાદની અસરકારક ભૂમિકા પ્રસ્તુત કરી છે. હરીન્દ્ર દવેએ ગાંધીની કાવડ નવલકથા દ્વારા આધુનિક ભારતમાં રાજકારણમાં અપરાધીકરણના, ભ્રષ્ટાચારના અનૈતિક માહોલને વાચા આપી છે. મુખ્યત્વે આધુનિક કવિ, નાટ્યકાર નવલકથાકાર એવા લાભશંકર ઠાકરે લીલા સાગર' નવલકથાના ત્રણભાગમાં ગાંધીવિચાર મુજબની કેળવણી, ગામડાનો ઉદ્ધાર અને શ્રમમૂલક આશ્રમજીવનના રચનાત્મક કામોને વણી લીધા છે. : વીસમી સદીના અંતિમ દાયકાની નોંધપાત્ર ઉપલબ્ધિ છે. ગાંધીજીની જીવનયાત્રા એ સત્યની શોધમાં શરૂ થતી અને સત્યની નિશ્રામાં સમાપ્ત થતી દિવ્યયાત્રા છે.

સમાપન

ગુજરાતી સાહિત્યમાં દલિત, પીડિતની કવિતા, છેવાડાના માણસની વળ, ગામડું, તળપદી ભાષા-જનપદ આદિની અભિવ્યક્તિમાં ગાંધીજીનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રભાવ રહ્યો છે. આઝાદી આંદોલનને કવિતા કે સાહિત્યનો વિષય બનાવનાર સર્જકો ગાંધીજીવન કે ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યોના પ્રભાવની કોઈને કોઈ સ્વરૂપે નોંધ લેતા અને વિષયવસ્તુ તરીકે માવજત આપતા હતા. જીવાતા જતા જીવનના મબલખ સંઘર્ષો અને સામાન્ય માણસની વળ આપણા સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ પામે છે તે ગાંધીજીના પ્રભાવની જ અસર છે તેમ કહી શકાય. યુગપ્રવર્તક ઘટના તરીકે ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રજાજીવન ઉપર બહુમોટી અસર સ્થાપી. કથાસાહિત્ય, નિબંધ, કવિતા આદિ સ્વરૂપોમાં ગાંધીજીવનકાર્યની અસરના

કારણે શૈલી, અભિવ્યક્તિ અને વિષયવસ્તુમાં કે અભિગમમાં આવેલા પરિવર્તનો કોઈ પણ અભ્યાસ માટે શોધકાર્યની સંભાવનાઓ ખોલી આપે છે.

સંદર્ભગ્રંથ

1. ગુજરાતી ગૌરવ ગ્રંથો, બહેચરભાઈ પટેલ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ૨૦૧૮
2. ગાંધીજીની જીવનયાત્રા એમના જ શબ્દોમાં.સં. મહેન્દ્રભાઈ મેઘાણી, લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, ૨૦૦૯
3. ધીરુભાઈ ઠાકર, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા, ગાંધીયુગ અને અનુ ગાંધી યુગ, ૨૦૦૬
4. ડૉ. રમેશ ત્રિવેદી, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ૧૯૯૩-૯૪
5. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૫, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ